

minden ékezet, írásjel fontos szerepet játszhat. Az ilyen jellegű hibákat a kiadás szerkesztője eleve képtelen megelőzni, kivédeni. Így lett például a *cípődből cipod* (I, 479), a *nagybácsiból nagybacci* (II, 527).

Kivételes egyéni teljesítmény a Stoll Béla gondozta kritikai kiadás, amely ugyanakkor –

mind a köszönetnyilvánításokból, mind a jegyzetapparátusból kitűnik – az eddigi József Attila-kutatás érvényes eredményeire épül. Elvi textológiai tanulságai oly jelentékenyeknek tűnnek, hogy szívesen látnánk a kiadás közrebocsátója tollából egy ezeket összegező tanulmányt is.

Szöke György

GYÖRGY HAIMAN: NICHOLAS KIS A HUNGARIAN PUNCH-CUTTER AND PRINTER, 1652–1702.

Bp. 1983. Akadémiai K. 451 l.

Tótfalusi Kis Miklós tipográfusi és betűmetszői munkásságáról 1972-ben jelent meg a Helikon kiadónál Haiman György szép kivitelű monográfiája (Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus). Az azóta eltelt tizenegy év minden szempontból indokoltá tette a jelenlegi, kibővített, angol nyelvű változat megjelenését.

A kötet elején Haiman György röviden ismerteti a Tótfalusi-kutatás történetét és felsorolja a legfontosabb forrásmunkákat (Subject Matter and Sources) mintegy ezzel meghatározva a jelenlegi könyv kiindulópontját és megteremtve a kutatási eredmények folytonosságát, egymásraépülését. Az ezt követő hosszabb fejezet (A Brief Summary of Nicholas Kis' Career) áttekintést nyújt Tótfalusi egész pályafutásáról, betűmetszői tevékenysége mellett fő vonalakban értékelve a Mentség és az Apologia Bibliorum művelődéstörténeti és nyelvtörténeti jelentőségét, valamint kolozsvári könyvkiadói elveit és gyakorlatát – bár erről nem lett volna haszontalan még egy kicsit részletesebben írni, hogy Kis Miklós egyéniségét minden oldaláról árnyaltabban bemutathassa a külföldi olvasónak. Itt kerül sor a névhasználat tisztázására is: a szerző a lábjegyzetben utal a Misztótfalusi névvel kapcsolatos régi vitákra s a többféle változat közül ő a „Nicholas Kis” mellett dönt, ez került a könyv címlapjára is. Úgy gondoljuk, talán jobb lett volna valamelyik magyarul hangzó változatra szavazni, hiszen amikor a kortársakról szól („Ferenc Pápai Páriz”, „Mihály Teleki”, „Miklós Bethlen” és mások), megtartja a magyar névváltozatot, csupán a sorrend alakul az európai szokás szerint. Igaz, Kis Miklósnak elég nagy nemzetközi hírneve s ennek következtében egy bizonyos „nemzetközi egyénisége” is volt, melyet a „Nicolaus Kis” latin névvel jelölt, de

magyarságát, a magyar kultúrához való tartozását maga is alapvetőbbnek érezte – s tragikus módon épp ezért mondott le a szépen induló európai karrieréről. E biográfiai fejezet után kerül sor a könyv tulajdonképpeni tárgyára, Tótfalusi betűmetszői és tipográfusi munkásságának értékelésére, melyet a szerző igen részletes történeti-filológiai háttérbe ágyaz. A „Notes on the Changes in Type Design During the Baroque Period” c. részben ismerteti a betűmetszés történetét a kezdetektől a XVII. század végéig sok érdekes illusztrációval és a nem szakember számára is élvezetes előadásban. Az 1972-es magyar kiadáshoz képest kisebb terminológiai változásokra is fölfigyelhünk: a korábbi „átmeneti” vagy „hollandi” betű helyett itt már a „barokk betű” elnevezés dominál, mely jobban igazodik a nemzetközi szóhasználathoz és kifejezi a kor fő művészeti áramlatához való tartozást is. A reneszánsz és barokk betűmetszés összehasonlításával szemléletesen kiemeli Tótfalusi újításainak, eredetiségének mibenlétét. Részletesen ismerteti a mester, Dirk Voskens munkásságát, fölvonultatja a közvetlen elődök és kortársak sorát (Anton Janson, Christoffel van Dijk, Daniel Elzevir és mások), s minden lehetséges szakmai kapcsolatra igyekszik fényt deríteni. (The Baroque Type and Kis' Type Design). Megállapítja, hogy Kis Miklós az elődök újításait összegezi, szintetizálja, s a barokk betűtípusok legteljesebb családját hozza létre, különösen kurzív betűivel tűnik ki kortársai közül.

Betűmetszői tevékenységét négy hollandiai kiadványa: a Biblia, a Zsoltárok, a kisméretű Zsoltároskönyv és az Újszövetség alapján vizsgálja. Az Amszterdamban töltött éveket két alkotói korszakra osztja: 1681–83 között a betűmetszés elsajátítása és a Biblia kinyomtatására való fölkészülés foglalja el Kis Miklóst,

1686–87 táján pedig pályája csúcspontjára érkezik el, ekkor metszi a grúz, örmény, héber és más egzotikus betűket s egészíti ki antikvasorozatát. Haiman György ebben a fejezetben (Kis' Types) részletesen bemutatja az összes betűfajtát, melyet Tótfalusi készített, s végül egy táblázatban hasonlítja össze az amszterdami és kolozsvári típusokat, valamint a kolozsvári leltárak anyagát.

Tótfalusi harmadik betűmetszői korszaka a kolozsvári években bontakozik ki s ez Amszterdamhoz képest nehéz és dicstelen időszak: mindennapos harc az elavult hagyományokkal és örökséggel. A szerző a régebbi Tótfalusi-szakirodalomban meggyökerezett „hanyaglás” koncepciója helyett tárgyilagosabb és igazságosabb szemszögből értékeli a kolozsvári periódust: az elődöktől származó régi betűk a kényszerítő szükség hatására kerültek időnként a Tótfalusi-nyomatványok címlapjaira és egyéb látványos helyekre s rontják az összehatást. Történeti szempontból viszont annyi értékük van, hogy szemléltetik Tótfalusi és a nyomdász-elődök munkájának különbségét, valamint Kis Miklós tevékenységének kevésbé ragyogó oldalát – tragikus sorsának szimbolikus jelzéseiként. (Old Types in Kis' Kolozsvár Printing Office).

Tótfalusi hagyatékáról, betűkészletének vándorlásáról és a XVIII. századi kolozsvári nyomdászatról szinte leltárszerű részletességgel számol be a szerző, s itt fölmerülhet a kérdés: vajon szükség van-e ennyire aprólékos leírásra egy idegen nyelvű kiadványban Tótfalusi olyan vonatkozásairól, melyek nem tartoznak szorosan betűmetszői munkásságához; utóélete és a kor jellemzésére tömörebb összefoglalás is elegendő lett volna. (The Survival of Kis' Types in the Kolozsvár Printing Trade).

Tótfalusi betűtípusainak európai elterjedéséről, fölhasználásáról viszont igen érdekes körképet talál az olvasó (Kis' Types in European Countries). A fennmaradt dokumentumok alapján Haiman végigköveti Tótfalusi betűinek sorsát. A Németországba került típusokat harminchárom különféle szövegből válogatta ki, az Itáliába került betűk nyomára D. B. Updike kutatásai alapján jutott, a grúz és örmény betűkkel kapcsolatban kritikus szemmel áttanulmányozta az erre vonatkozó, igen szerteágazó szakirodalmat s a könyv végén két külön cikket szentel e kérdéseknek (Appendixes). Tótfalusi angol betűiről, az ún. „Two-line English Italick”-ről A. F. Johnson és Harry

Carter nyomán számol be és egészíti ki e kutatókat saját vizsgálódásainak eredményével. Ezután tárgyalja a már korábban is emlegetett Tótfalusi–Janson-vitát, ismerteti a „Janson” elnevezés történetét majd Harry Carter és Buday György fölfedezését, ennek nemzetközi és hazai visszhangját, végül megállapítja, hogy a Tótfalusi-betűknek is ugyanolyan mostoha sors jutott, mint megalkotójuknak: túl későn fedezték föl és értékelték őket rangjuknak megfelelően (The Kis v. Janson Debate).

A „The Printer” c. fejezetben jellemzi Tótfalusi könyvtervezői és tipográfusi kvalitásait, kiadói elveit és gyakorlatát, bemutatja, hogyan érvényesül a barokk könyvtervezésben a szöveggözpontú, a funkcionális és a dekoratív elv. Rámutat Kis Miklós helyesírási elveinek és a könyv esztétikai megformálásának összefüggésére, könyvkiadói gyakorlatának modernségére: sok információs adattal látja el könyveit, vigyáz a korrekt szövegre, hibaigazításai felelősség-tudatát bizonyítják. (Hozzátehetjük: a Mentségből tudjuk, nem kevés bajt szerzett neki ez a lelkiismeretesség.) A szerző megállapítása szerint Kis Miklós latin–görög–héber kompozíciói a mai napig példaként szolgálhatnak a könyvnyomatás számára. Könyvdiszei is finom izlésre és elsőrendű könyvtervezőre vallanak (Kis' Book Ornaments).

Végül Haiman professzor Tótfalusi örökségéről, betűinek utóéletéről szól, ismertette a szebeni, debreceni és kolozsvári nyomdákkal létrejött kapcsolatát majd hatásának fokozatos elhalványodását a XVIII. század során (Kis' Legacy). Tótfalusi betűinek újralfedezése és fölújítása a XX. század első felében kezdődött s néhány évtized leforgása alatt megvalósult a történelmi betűformák tökéletes asszimilációja a jelenben. Az angol Monotyp Társaság „Ehrhardt-betű”-je, az amerikai Linotyp Társaság „Janson-antikvá”-ja és a német Linotyp vállalat „Janson-antikvá”-ja mind a Tótfalusi-féle antikva fölújítása, de sajnos, az elnevezések nem a valódi megalkotóhoz kapcsolódnak. Haiman György egyike azoknak a tipográfiai szakembereknek, akik századunk derekán épp a Tótfalusi-féle barokk betűtípusok alapján látták szükségesnek fölújítani a magyar nyomdászatot s az elnevezés körüli zűrzavart igekeztek s igekeznek tisztázni.

Az 1972-es kiadáshoz képest sok új információt közöl a függelékben szereplő két cikk (1. On the Armenian Types and Kis' Contribution as a Punch-cutter, 2. Nicholas Kis and the

Beginnings of Georgian Book Printing and Punch-cutting). Az elsöben három örmény betűtípust hasonlít össze, melyből kettőt van Dijk, egyet pedig Tótfalusi készített. Táblázatot közöl az Amszterdamban és Velencében nyomtatott örmény kiadványokról, melyek többségéről bizonyítható, hogy Kis Miklós betűivel készültek. Tótfalusi grúz betűmintalapjának sokáig vitatott kérdését, a sokféle hipotézist és bizonytalanságot Dán Róbert fölfedezése majdnem teljes mértékben tisztázta. Haiman e nagy jelentőségű fölfedezés kapcsán még egyszer áttekinti a grúz betűmintalapra vonatkozó szakirodalmat, bár a grúz könyvnyomtatás kialakulásának túl részletes leírása végül elnyomja Kis Miklós alakját: a magyar betűmetsző grúz betűiről áttevődik a hangsúly egy egészen más tárgyra, a grúz nyomdászat történetére.

A kötetnek több mint egyharmadát a Tótfalusi-kiadványokról készített fakszimilék

DIETER P. LOTZE: IMRE MADÁCH.

Boston, 1981. Twayne Publishers, A Division of H. K. Hall and Co. (Twayne's World Author Series. A Survey of the World's Literature. Hungary, ed. Enikő Molnár Basa.) 173 l.

Az 1960-as években olyan könyvek kiadójaként ismerhették meg az olvasók a bostoni Twayne céget, amelyek mintegy százötven oldalon adtak általános tájékoztatást egy-egy angol vagy amerikai író életművéről. A későbbiekben azután más nyelvterületekre is kiterjedt a figyelem, s önálló sorozatok indultak egy-egy nemzeti irodalom legkiválóbbjainak megismeretetésére. Minél inkább sor került a kevésbé elterjedt nyelvekre, annál jobban nyilvánvalóvá vált, mennyire kockázatos vállalkozásba is fogott a kiadó. Hamarosan leszállított áron lehetett kapni egyes köteteket, mert a vártnál is kevesebben vásárolták meg az alig ismert írókkal foglalkozó könyveket.

A kezdeti szép remények után a magyar irodalom is mostoha sorsra jutott: néhány kötet után be kellett rekeszteni a róla szóló kötetek sorozatát. A kudarcért elsősorban kétségkívül az amerikai közönség érdektelenségét, vidékies magabazárkózottságát lehet okolni, de másodsorban azokat a kutatókat is, akik nem írták meg az általuk vállalt könyvet, sőt némileg még azokat a szerzőket is, akik több jóindulattal, mint szakavatott hozzáértéssel készítették el egy-egy magyar író munkásságának rövid ismeretét.

foglalják el, s a hozzájuk fűzött magyarázó jegyzetek s a szövegben található utalások együttesen lehetővé teszik, hogy az olvasó alapos tájékozódást szerezzen Tótfalusi könyvnyomatói tevékenységéről, sőt, a legfontosabb tipográfiai alapismeretekről is fogalmat kaphat. Esztétikai szempontból is emelik a könyv értékét a kötéstáblákról közölt színes fotókkal és a betűtípusokról, könyvdíszekről közölt illusztrációkkal együtt.

Nagyon fontos része a kötetnek a Soltészné Juhász Erzsébet által készített bibliográfia, mely az összes Tótfalusi-kiadvány leírását tartalmazza a vonatkozó szakirodalommal együtt. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy Haiman György könyve mint igen alaposan megszerkesztett, gazdag információs anyagot tartalmazó és szép kivitellű kézikönyv kerüljön a nemzetközi szakirodalomba.

Dukkon Ágnes

A német születésű Dieter P. Lotze munkája a ritka kivételek közé tartozik. Noha ő sem tekinthető általában a magyar irodalom szakértőjének, jól olvas nyelvünkön, és Madách műveit éppoly alaposan ismeri, mint a velük foglalkozó szakirodalmat. Lehet ugyan vitatkozni rész-megállapításaival, de éppen azért, mert könyve több mint népszerűsítő munka, hiszen leg-hosszabb fejezetében egységes és önálló értelmezést ad *Az ember tragédiájáról*.

Az első lapokon olvasható életrajzi bevezetés még alig ad alkalmat önállóságra, de a továbbiakban fokozatosan emelkedik a munka színvonala. Már a második fejezetben egyértelművé válik a szerző bevallott előföltevése: azokkal az irodalomtörténészekkel van egy véleményen, akik egy művű alkotónak tekintik Madáchot. Noha a magunk részéről több figyelmet szenteltünk volna a lírai versek fejlődéstörténeti összefüggéseinek, el kell ismernünk, hogy Dieter P. Lotze jól érvel a maga igaza mellett, s egyre több magyarázatot fűz Madách kisebb jelentőségű munkáinak ismertetéséhez. Olyannyira megfelelően adagolja az ismereteket, hogy azok az olvasók is fogalmat alkothattak maguknak a *Tragédia* szerzőjének művészi alkatáról, akik egyetlen sorát sem ismerik, de

